

Tentoonstelling

9 juli t/m
30 november 2012

maandag t/m vrijdag
9.00 - 17.00 uur

Groen van Toen

Van Buitenplaats tot Schooltuin

Wageningen UR Library

Forum (gebouw 102)
Droevendaalsesteeg 2
6708 PB Wageningen

<http://library.wur.nl/speccol>

WAGENINGEN **UR**
For quality of life

Groen van Toen: van buitenplaats tot schooltuin

Tentoonstelling Bibliotheek Wageningen UR

9 juli t/m 30 november 2012, maandag – vrijdag, 9.00 -17.00 uur

Grote technische ontwikkelingen en toenemende welvaart hebben in de loop der eeuwen de natuur dichterbij de mens gebracht. In deze tentoonstelling staat de gebruiker van het door de mens geschapen groen centraal. Rond drie thema's: particulier groen, wandelen in openbaar groen en wonen in het groen, wordt de bezoeker meegenomen langs tuinen van adel en burgerij, door openbare parken, dierentuinen en schooltuinen en tenslotte door tuinsteden, villaparken en arbeiders-woonwijken.

De tentoonstelling toont aan dat de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur altijd beïnvloed is geweest door ideeën uit Duitsland, Frankrijk en Engeland. Er worden boeken getoond van auteurs zoals Petrus Lauremberg (*Horticultura*, libris II, 1632), Anthoine Dezallier d'Argenville (*La theorie et la pratique du jardinage*, 1711) en William Robinson (*The English flower garden*, 1893). Hun invloed is terug te vinden in boeken, kaarten, foto's en ontwerpen van o.a. Heinrich Witte (*Tuinen, villa's en buitenplaatsen*, 1876-1878), Henri Hartogh Heys van Zouteveen (*Boomen en heesters in parken en tuinen*, 1908), Leonard Springer en vele anderen. De tentoongestelde documenten plaatsen de gebruikers van het groen in eigen tijd en omgeving.

Bibliotheek Wageningen UR
Leeszaal [Speciale Collecties](#)
Forum (gebouw 102)
Droevendaalsesteeg 2
6708 PB Wageningen
<http://library.wur.nl/speccol>

Verantwoording

Deze tentoonstelling is samengesteld door Carla Oldenburger (oud-conservator Bibliotheek Wageningen UR) en Johanna Karssen (medewerker Speciale Collecties) en sluit aan op het [Jaar van de Historische Buitenplaats](#) en de [Open Monumentendag](#) (8-9 september). Informatie over Nederlandse historische tuinen: [databank TUiN](#).

Productie: team Speciale Collecties, Bibliotheek Wageningen UR

Meer informatie en groepsrondleidingen: [Speciale Collecties](#) / Liesbeth Missel
e-mail: speccoll.library@wur.nl / liesbeth.missel@wur.nl
telefoon: 0317-482701 / 0317-484546

juli 2012

Particulier groen

Kastelen en kloosters

Als we ons afvragen wie in de middeleeuwen beschikte over tuinen en aangelegd groen, dan komen we in eerste instantie terecht bij de adel en haar kastelen en bij de horigen en hun kleine groentetuinen op het platteland. Daarnaast beschikten de kloosters ook over moestuinen en boomgaarden voor eigen gebruik. In de steden is, naast moestuinen, weinig groen te bekennen als we kijken op stadsplattegronden. In de tuinen stonden voornamelijk nuttige planten en bomen. Dit is onder andere te lezen in het boek van de Italiaan Petrus Crescentius, dat onder de titel *In commodu[m] ruralium* aan het eind van de 15^e eeuw (ca.1490) in het Latijn verscheen en aan het begin van de 16^e eeuw (1518) in het Duits.

Hofsteden en luthoven

Tijdens de 16^e eeuw en de eerste decennia van de 17^e eeuw vinden er vanuit militair en civieltechnisch oogpunt grote veranderingen in het landschap plaats. Vestingsteden breiden hun verdedigingssystemen uit (verdubbeling van de omwalling) en meren worden ingepolderd. Hofsteden en luthoven verschijnen bijvoorbeeld in de Watergraafs- of Diemermeer en in de Beemster. De laatste is opvallend modern ingedeeld. Dit is te zien op de kaart van de Beemster en de plattegrond van de buitenplaats Vredenburg. Later zijn vele luthoven in prent afgebeeld, zoals de buitenplaats Merenburg in het boek *Het Verheerlykt Watergraafs- of Diemermeer* en door Pieter Post in zijn werk *Les ouvrages d'architecture*. Tijdens het twaalfjarig Bestand (1609-1621) vermindert de oorlogsdreiging tijdelijk en begint de stadsbewoner naar een verblijf even buiten de stad uit te zien. De welvaart neemt toe en het stinkt in de grote steden. Rijke kooplieden zoeken 's zomers een aangenaam alternatief; eerst een luthuis (meestal een koepel) aan de rand van de stad en later steeds vaker verder van de stad verwijderd. Het verblijf is vaak van oorsprong een 'herenkamer' als deel van een boerderij, maar deze groeien al gauw uit tot grotere hofstedes. Italiaanse villa's maakten enkele decennia eerder dezelfde ontwikkeling door, zoals te zien is op de prent van Villa Farnese in Caprarola.

Kastelen en hofsteden krijgen begin 17^e eeuw een meer open karakter. Ze zijn nog wel omgracht, maar moestuinen, boomgaarden en plantages buiten de grachten komen steeds vaker voor. De *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (1696) geeft een goede indruk van hoe de landerijen buiten de steden halverwege de 17^e eeuw waren ingericht. Ridderhofstad Ter Meer in Maarssen is een mooi voorbeeld van een tuinindeling uit de Renaissance.

Opvallend is dat behalve nutstuinen ook formele of architectonisch aangelegde siertuinen voorzichtig hun intrede doen. De tuin wordt opener en in het ontwerp wordt ingespeeld op het omringende landschap. In de grote steden vinden we min of meer wiskundig ingedeelde (maniëristische) tuinen. Belangrijke voorbeelden voor eigenaren van deze stadstuinen waren de tuinprenten van Hans Vredeman de Vries, Jan van der Groen, de seizoensprenten van Crispijn van de Passe in het boek *Hortus Floridus* en prenten uit het Duitse taalgebied van Petrus Lauremberg en Salomon de Caus, die de tuinen van de Hortus Palatinus vorm gaf.

In de tweede helft van de Gouden Eeuw laten kooplieden en regenten graag een zomerwoning bouwen buiten de steden. De buitenplaatsen liggen vaak aan het water zodat ze goed bereikbaar zijn per boot. Architecten die bekend zijn geworden door hun bouwwerken in de steden, krijgen nu ontwerp opdrachten voor deze buitenplaatsen, inclusief ontwerp en aanleg van grote tuinen achter en rondom de huizen. In het begin zijn deze tuinen vrij eenvoudig en vaak verdiept en omsingeld met bomen. Men spreekt hier van de Hollands classicistische tuinstijl. Goede voorbeelden zijn de tuinen van Huis ten Bosch (Den Haag) en Hofwijck (Voorburg). In andere gevallen worden bekende voorbeelden van Italiaanse en Franse architectuur gevolgd zoals Versailles. Handboeken die bijna in iedere bibliotheek van een buitenplaats aanwezig waren, zijn die van Anthoine Joseph Dezallier d'Argenville en Pieter de la Court. Naar Frans voorbeeld worden de tuinen rijkelijk versierd met parterres de broderie, met doolhoven, terrassen, bergjes, bassins, fonteinen, tuinbeelden; etc., maar tegelijkertijd strak en wiskundig ingericht langs eindeloze zichtassen, geprojecteerd op het midden van het huis. We spreken dan van Frans classicistische tuinen, zoals te zien bij Paleis Het Loo, Huis Zeist, Sorghvliet en Kasteel Heemstede.

De 'wilde' natuur was in deze tuinen ver te zoeken. Onder invloed van de tuinkunst in Engeland, Duitsland en Frankrijk en de geschilderde landschappen van o.a. Claude Lorrain en de natuurfilosofische theorieën van Jean Jacques Rousseau, kregen de tuinen in Nederland in het laatste kwart van de 18^e eeuw een meer natuurlijk karakter. Stowe en Stourhead in Engeland waren belangrijke voorbeelden voor Nederlandse tuinarchitecten. Het eerste landschappelijk aangelegde park in Nederland werd waarschijnlijk omstreeks 1760 aangelegd op buitenplaats Beeckestijn in Velsen. Strakke lanen veranderden in golvende wandelwegen, ronde bassins maakten plaats voor natuurlijke vijvers, tuinbeelden werden weggehaald en verkocht en een afwisselende 'wandeling' met uitzichten naar de omgeving gaf de tuin weer een natuurlijke uitstraling. De eigenaar was in de greep van de romantiek.

Dit boek is rond 1300 als handschrift geschreven door Crescentius. Het is geschreven voor landheren en is gebaseerd op geschriften van de bekende landbouwschrijvers uit de Romeinse tijd Cato, Columella en Varro. Dit boek is de enige wiegendruk, een gedrukt werk van vóór 1500, in de Speciale Collecties.

In commod[or]u[m] ruralium cum figuris libri duodecim / P. de Crescentius
[Speyer: Peter Drach, ca. 1490]. - 158 fol. : 313 pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R333F14 [<http://edepot.wur.nl/177049>]

De droogmakerij De Beemster werd in 1612 ingepolderd onder leiding van Jan Adriaanszoon Leeghwater. Pieter van den Keere (Kaerius) maakte in 1617 deze kaart van de nieuwe polder. In de Gouden Eeuw werden veel buitenplaatsen in de Beemster gebouwd. De Beemster werd in 1999 op de UNESCO-werelderfgoedlijst geplaatst.

Agri Biemstrani / P. van den Keere. - Schaal [1:30.000]
Amstelodami: impensis - Pet. Kaerii, 1617. - 1 krt. : ingekleurd
FORUM - SPEC.COLL. - Rkk.I,083

Het huis en de tuinen van Vredenburg zijn ontworpen door de architect Pieter Post. Deze vogelvlucht is met afbeeldingen van Swanenburg en De Sael van Oranje (Huis ten Bosch) opgenomen in *Les ouvrages d'architecture*. Pieter Post was de hofarchitect van stadhouder Frederik Hendrik en zijn vrouw Amalia van Solms. Hij bouwde ook o.a. het Mauritshuis, het hofje van Nieuwkoop, Kasteel Heeze en, als assistent van Jacob van Campen, het stadhuis in Maastricht.

Plattegrond van buitenplaats Vredenburg in de Beemster / L.A. Springer, naar P. Post

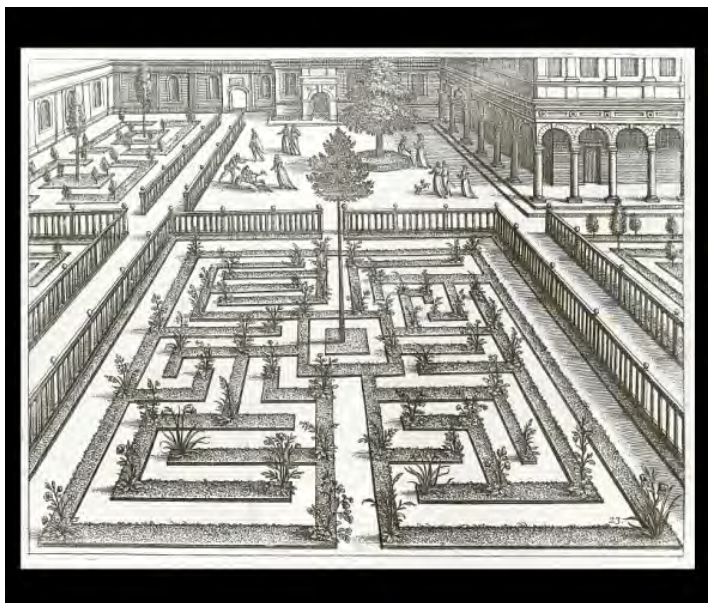
Uit: *Les Ouvrages d'architecture*. - Leiden: P. Post, 1715. - 1 foto
FORUM - SPEC.COLL. - TUIIN 01.2061.05

De Watergraafs- of Diemermeer is een polder die is ontstaan in 1629 na droogmaking van het Diemermeer, dat de verbinding vormde tussen de Amstel en het Nieuwe Diep. Ook hier lagen in de Gouden Eeuw veel buitenplaatsen. Alleen de buitenplaats Frankendael rest hier nog van.

Het verheerlykt Watergraafs- of Diemer-meer, by ... Amsterdam/ D. Stoopendaal; M. Brouerius van Niedek. - 2e dr.
Amsteldam: Pieter Jan Entrop, 1768. - [36] p. : 61 pl. w.o. 1 krtn. en 2 plattegr.
FORUM - SPEC.COLL. - R335A12

Deze prent maakt onderdeel uit van een serie voorbeeldprenten voor (in het algemeen) kleine stadstuinen. In hoeverre ze zijn nagevolgd weten we niet. Wel zien we op historische stadsplattegronden, bijvoorbeeld van Amsterdam, inderdaad dergelijke patronen. Ook komt de stijl overeen met de illustraties uit het boek *Hortus Floridus* van Crispijn van de Passe.

Stadstuinen uit deze tijd bestaan niet meer.

Tuinen, doolhoven, parterres, loofgangen / [J. Vredeman de Vries]
[S.l.: s.n.], 1578. – 23 prenten
FORUM - SPEC.COLL. – 01.1230.19

Voorbeeld van een tuin bij een Italiaanse villa. Bijzonder is de vorm (de vijfhoek) van het gebouw en het diagonale pad dat vanuit de moestuin loopt naar het 'achterom' achter de siertuin.

Caprarola Arx et Horti Farnesiana [bij Rome] / G. Braun; F. Hogenberg
Uit: Civitates Orbis Terrarum. - Keulen : Braun en Hogenberg, 1572-1618. - Prent
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.1212.01

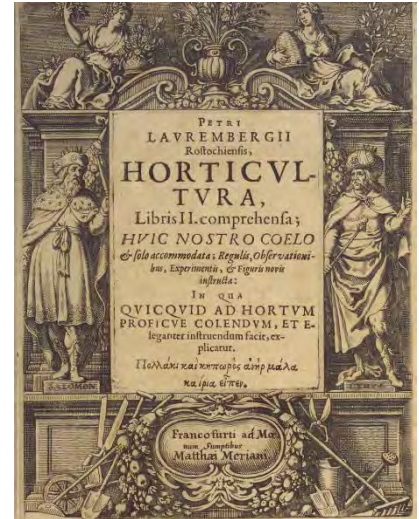
In dit boek zijn per seizoen tuinbloemen afgebeeld. Voorjaarsbloemen, zomerbloemen, najaarsbloemen en winterbloemen. We denken altijd dat grote bloemen en felgekleurde bloemen modern zijn, maar we zien hier dat ook vroeg in de zeventiende eeuw een grote bloem gewild is. Bijvoorbeeld grote bolvormige afrikaantjes.

Hortus floridus : in quo rariorum et minus vulgarium florum icones ... / C. van de Passe; J.Waldnelij
Arnhemij: Ioannem Ianssonium, 1614, 1616. - 4 dl. in 1 bd. : 140 pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R376D17

Den Nederlandtsen hovenier van Jan van der Groen, de hovenier van de prins van Oranje, heeft minstens 15 drukken beleefd. Ook in onze tijd werd het boek bekend omdat het is gebruikt als naslagwerk voor de restauratie van de tuinen van Museum Paleis Het Loo. Er worden circa honderd plantensoorten en -vormen in beschreven (niet afgebeeld helaas), die anno 1669 in de mode waren.

Den Nederlandtsen hovenier, .../ J. van der Groen. - Laetsten druck, verb.
Amsterdam: Marcus Doornick, 1670. - 3 dl. in 1 bd. : pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R334G04 [<http://edepot.wur.nl/59839>]

Uit Duitsland kennen we het boek van Petrus Lauremberg als praktisch handboek. Hij behandelt allerlei technieken en werkzaamheden en geeft afbeeldingen van gereedschappen, techniek van snoeien en enten, vormsnoei, voorbeeldtuinen, zonnepijlers en manieren van boomgaardebplanting. De boeken van Van der Groen en Lauremberg samen geven een aardig beeld van de stand van tuinbouw in de eerste helft van de 17^e eeuw.

Horticultura, libris II. comprehensa; huic nostro coelo et solo accommodata; .../
P. Lauremberg
Francofurti ad Moenum: sumptibus Matthaei Meriani, [1632]. - 196 p. : 1 frontisp.,
6, 23 pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R350G07-1 <http://edepot.wur.nl/177075>

Misschien is Huis Ter Meer wel de grootste particuliere tuin in Nederland geweest buiten de tuinen van de Oranjes. De tuinen besloegen een vierkante kilometer. Eigenaar Baron van Lokhorst laat de buitenplaats in 1706 bouwen en later ook vastleggen op prenten. Het huis wordt gesloopt in 1903. Eén tuinmanswoning aan de Parkweg te Maarssen is alles wat is overgebleven.

Het Oud Adelijk Huis en Ridderhofstad Ter Meer (.....) Vogelvluchtperspectief. /
H. Leth
Maarssen : [s.n.], 1723. - 2 gravures.
FORUM - SPEC.COLL. – TUIN 01.1067.01

Dit is de mooiste gravure van Huis ten Bosch uit de vroege 18^e eeuw. De vorm van de besloten, rechthoekige en omsingelde tuin laat nog haar oorsprong zien uit omstreeks 1640. Deze vorm noemen we Hollands classicistisch, in tegenstelling tot Frans classicistisch, waarbij een lange oneindige middenas kenmerkend is.

Het Koninglyke Lust-Huys in 't Bosch / A. Beek
[’s Gravenhage],[ca. 1717]. - Prent
FORUM ; SPEC.COLL. ; R337A12

In alle bibliotheken van Nederlandse buitenplaatsen was dit tuinboek te vinden met praktische aanwijzingen en voorbeelden voor het ontwerpen en aanleggen van een Franse tuin. Het werd enige malen herdrukt, waaronder zelfs een herdruk uit Den Haag.

La theorie et la pratique du jardinage : ou l'on traite a fond des beaux jardins ... /
A.J. Dezallier d'Argenville
La Haye: Pierre Husson, 1711. - 208 p. : 32 pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R350C01

De tuinen van Versailles zijn, in natura en in prentvorm, een belangrijk voorbeeld geweest voor alle particulieren die vanaf het laatste kwart van de 17^e eeuw een tuin lieten aanleggen.

[Plattegronden, beelden en gezichten van Versailles] / I. Silvestre; P. le Pautre;
Le Potre; [et al.]
[S.l.: s.n., 1664-1698]. - 83 grav.
FORUM - SPEC.COLL. - R342A01

De bezitters van buitenplaatsen begonnen zich net als in Engeland langzaam aan gevangenen te voelen op hun wiskundig uitgezette en strak omhaagde buitenplaatsen. De vrije natuur trok hen meer en meer aan. Engelse ontwerpers zoals William Kent, Capability Brown en later Humphry Repton wisten vorm te geven aan wat er leefde bij de tuineigenaren. De werken van Repton hebben veel invloed gehad, zowel in Engeland als daarbuiten.

The red books of Humphry Repton / H. Repton; E. Malins; J.A. Repton
London: Basilisk Press, 1976. - 4 dl.
FORUM - SPEC.COLL. - R375C23

Stowe is het eerst bekende voorbeeld van het Engelse 'landscape gardening' geworden. William Kent was de designer.

Stowe : a description of the magnificent house and gardens of the right honourable Richard Grenville Temple, ... - New ed. / B. Seeley; W. Fairchild; R.G. Temple Buckingham ; London ; Stowe: B. Seeley ; Rivington ; Hodgkinson, 1777. - 41 p. : 19 pl., 2 plattegr.

FORUM - SPEC.COLL. - R351H05

Dit modelontwerp in landschapsstijl van P. Broekhoven laat een buitenplaats zien met meerdere beken, gazons en bloembedden, bosschages en bossen. En ook vier heuvels met op de top een aantal bomen. Een geïdealiseerde nabootsing van de natuur.

Ontwerp van landschap rond huis met twee bijgebouwen aan rivier / P. Broekhoven [S.l.: s.n.] 1845-1846. – 24 pentekeningen

FORUM - SPEC.COLL. – TUIN 43.01.06

De Engelse landschapsstijl wordt in Duitsland en Nederland 'vertaald' in ontwerpen zoals door J. D. Zocher sr. en G. van Laar. Ze getuigen niet van grootse eigen opvattingen. De tuinsieraden zijn voor een groot deel overgenomen uit *Ideën-Magazin für Liebhaber von Gärten und englischen Anlagen und für Besitzer von Landgüter*, geschreven door J. G. Grohmann en F.G. Baumgärtner (in Duits en Frans; 1796-1806). De landschapsstijl in Nederland heeft zich in eerste instantie vooral op Duitsland en Frankrijk gericht en niet op Engeland.

Magazijn van tuin-sieraaden : of verzameling van modellen van aanleg en sieraad, ... / G. van Laar

Te Amsterdam: bij Johannes Allart, [1802-1809]. - [4], IV, VIII, 120 p. : 190 pl. in 24 afl.

FORUM - SPEC.COLL. - R341G02 [<http://edepot.wur.nl/15258>]

Wandelen in openbaar groen

Na de dood van Lodewijk de XIV (1715) worden in Frankrijk particuliere tuinen gedeeltelijk voor burgers opengesteld. Ook kasteel- en landgoedeigenaren in Nederland volgen een eeuw later schoorvoetend. Bekend is bijvoorbeeld dat de kasteelheren van Soelen en Sonsbeek hun parken openbaar toegankelijk stelden.

Een van de eerste voorbeelden van een openbare wandeling voor burgers vinden we in de Haarlemmerhout, de oude Plantages van Rotterdam (1769) en Culemborg (1779) en het Stadsbos te Assen. Deze plantages zijn rechtlijnig ingedeeld en de perken tussen de rechte lanen zijn beplant met hoog opgaande bomen. Wellicht wijst het verblijf van enige vissers en wandelaars, te zien op prenten van Lutgers ook op een vrije wandeling.

De behoefte aan een volkspark waar de gegoede burgerij in haar vrije tijd kon wandelen en zich kon terugtrekken van het drukke en stinkende stadsgewoel, werd in Amsterdam al rond 1830 uitgesproken. Op dat moment bleek de groengordel op de bolwerken rond Haarlem een succes en was met een zelfde plan in Utrecht gestart. Zo'n park zou de stad niet alleen aanzien kunnen geven, maar ook de gezondheid en de ontspanning van de gehele Amsterdamse bevolking bevorderen. Voor deze projecten worden bekende tuinarchitecten in de arm genomen.

Bekende namen zijn J. D. Zocher jr. en zijn zoon L. P. Zocher (Vondelpark), Leonard Springer (Rijsterborgerpark Deventer, Groninger Stadspark, Volkspark Rijssen, Wilhelminapark Breda, Leypark Tilburg) en later Dirk F. Tersteeg en John Bergmans.

Rond deze tijd verschijnen ook de *Wandelingen door Nederland* van J. Craandijk en P. Schipperus (1875-1884). In zeven delen wordt beschreven waar men in Nederland op buitenplaatsen en in openbare parken mooie wandelingen kan maken.

Tenslotte geeft het geïllustreerde weekblad *Buiten*, vanaf 1907 verspreid, ideeën om er op uit te gaan.

De tuinarchitect Leonard Springer schrijft in 1936: “...*Er komt na een tijd van rust weer het gevoel voor het natuur- en landschapsschoon, waarschijnlijk ook als gevolg van en in verband met de uitbreiding der steden en dorpen, waardoor veel van het landschappelijk schoon verloren is gegaan. Ook de roep om parken bij de steden als compensatie voor het verlies aan natuurschoon laat zich sterk hooren.*”

Hij denkt dan o.a. aan het ontwerp voor het Belgische park in Scheveningen (1883) aan het Stadspark (1909-1926) te Groningen en het Volkspark 1920 te Rijssen.

De gewone burger kan natuurlijk op meer plaatsen wandelen en van een mooie groene aanleg en verschillende planten, bomen en heesters genieten, zoals op begraafplaatsen, in botanische en zoölogische tuinen, en in schooltuinen. In de 19^e eeuw wordt hiervoor meestal de landschapsstijl gebruikt. Voor nieuw openbaar groen in de 20^e eeuw maakt men gebruik van functionalistische ideeën.

P.J. Lutgers is verantwoordelijk voor het beeld dat wij hebben van het 19^e eeuwse groen in Nederland. Veel dorpsgezichten, buitenplaatsen en parken zijn door hem tussen ca. 1830 en 1870 vastgelegd. Eerst tekende hij aan de Vecht; later in de omstreken van Haarlem, Den Haag, Leiden en Utrecht. We kennen zijn tekeningen voornamelijk van de prenten die naar zijn aquarellen zijn gemaakt. De korte begeleidende teksten zijn van W.J. Hofdijk.

Gezigten aan de rivier de Vecht / P.J. Lutgers
[Amsterdam: Desguerrois en Co.], 1836. - [19] p. : 86 pl.
FORUM - SPEC.COLL. - R350A23

De Haarlemmerhout, oorspronkelijk behorend bij de uitgebreide duin- en bosdomeinen van de graven van Holland, is al eeuwenlang een openbaar wandelgebied. In opdracht van de gemeente Haarlem maakte J.D. Zocher Jr. in 1827 een ingrijpend reorganisatieplan voor de gehele Hout in landschapsstijl. Het bos werd doorsneden door vloeiend slingerende

wandelwegen en er werden zachte glooiingen met boomgroepen
aangebracht.

Plattegrond/aanzicht "Plan tot hervorming van den Haarlemmerhout", naar... /
L.A. Springer naar J.D. Zocher, 1827
[S.l.: s.n., 1900?].- 1 tekening: pen/potlood
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.2220.06

Dit boek van Edouard André is het eerste boek waarin de 'style mixte' of
de 'gemengde stijl' wordt besproken. Hij durft de oude geometrische stijl
met bloemperken dichtbij het huis, weer in te voeren. Men was de
landschappelijke aanleg, meestal zonder bloemen en dus zonder kleur en
afwisseling, een beetje beu.

L' art des jardins : traite general de la composition des parcs et jardins / E. André
Paris: G. Masson, 1879. - 888 p. : 11 gekl. pl. en 520 ongekl. afb.
FORUM - SPEC.COLL. - R352B02 – <http://edepot.wur.nl/162031>

In de 18e eeuw had park De Worp een geometrische aanleg met een
sterrenbos. Tijdens de Franse bezetting werden in 1813 alle bomen in
het park door de Fransen gerooid om een ruim schootsveld te hebben. In
1815 maakte de tuinarchitect A. van Leusen een nieuw ontwerp voor het
park in landschapsstijl met beekjes en sterk slingerende paden. Aan deze
paden zou Van Leusen zijn bijnaam 'Slinger-Bertus' te danken hebben.
Tegenwoordig is De Worp een aantrekkelijk groengebied met oude
bomen langs de IJssel.

Park De Worp / A. van Leusen Sr.
[S.L.: s.n.], 1815. – Kleurenlitho
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.2128.01

De Klosterberge-garten, in Magdenburg, gelegen aan de westoever van
de Elbe, is in 1824 aangelegd door P.J. Lenné. Na de verwoesting van
Kloster Berge vormde hij de kloostertuinen om tot landschapspark. Het
geldt als het eerste Volkspark van Duitsland. In het park werd een
'Gesellschaftshaus' gebouwd door de beroemde architect K.F. Schinkel.

Ueber die Anlage eines Volksgartens bei der Stadt Magdeburg / P.J. Lenné
Berlin: August Ruecker, 1825. - 18 p. : 2 plattegr.
FORUM - SPEC.COLL. - R350D08

Het huidige Vondelpark is in drieën te verdelen: een oostelijk deel dat is aangelegd in 1864, een middendeel uit de periode 1867 tot 1872 en een westelijk deel uit 1877. De sfeer van de eerste twee delen was romantisch en kleinschalig met waterpartijen, doorkijkjes, open weiden met melkvee, slingerende wandelpaden, een ruitpad, groepjes bomen en struiken en een bloementuin. Het tweede deel is meer open dan het eerste. Het laatste deel is grootschalig van karakter met uitgestrekte weiden, lange lanen en inheemse boomsoorten.

Plan van bebouwing der landerijen naast het Vondelpark / J.D. Zocher; L.P. Zocher
Amsterdam: [s.n.], 1877. - 1 tekening
FORUM - SPEC.COLL. - TUiN 01.2022.01

In het *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa (deel 5, 1844) staat: "Op deze buitenplaats heeft men een echo, welke zelfs buitenslands vermaard is". Ook J.F. Martinet in zijn *Katechismus der Natuur* (1779) en Jan de Marre in zijn hofdicht *Rustrijk* (1746) maakten er al melding van. Het is een halfronde muur, en als men op een bepaalde afstand staat, hoort men elk woord luid en krachtig herhaald. Tegenwoordig neemt men aan dat deze muur circa 1725 door Johan Six gebouwd is en een vermaakselement van een tuinencomplex is geweest, te vergelijken met de bedriegertjes op Rosendaal.

Park Echo Rustrijk. / P. Oosterhuis
Amsterdam: P. Oosterhuis, 1880. - 1 foto
FORUM - SPEC.COLL. - TUiN 01.2310.01

Het 6 meter-lange panorama met de parkaanleg op de voormalige vestingwerken laat Utrecht zien rond 1859. In diverse seizoenen komt men o.a. langs de Wittevrouwensingel, Catharijnesingel en Maliesingel.

Panorama van Utrecht / J. Bos
[Utrecht]: [Herfkens], [1859]. - Vouwpl. in kleur.

Dit Deventer Wandelpark langs de buitengracht op de voormalige vestingwerken is een fraaie compositie van groen, water en niveauverschillen. Dit park is een van de laatste grote landschappelijke ontwerpen in Nederland, met elementen uit de oude romantische landschappelijke stijl. Het vogeleiland met koepel en toegangsbruggen vormt een eigen miniwereld binnen het park.

Reorganisatie Wandelpark/ Rijsterborch op v.m. vestingwerken / L.A. Springer
Deventer: [s.n.], 1887-1888. - Foto
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.179.01

Dominee Jacobus Craandijk (1834-1912) was vooral bekend om zijn wandelingen. Ook was hij een beeldend schrijver en tekenaar. Zijn verhalen vormen een nauwkeurig tijdsbeeld van Nederland in de 19^e eeuw. Zijn boeken zijn bijna als een geschiedenisboek te lezen.

Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Vierde deel. / J. Craandijk ;
P.A. Schipperus
Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1879. - VII, 376 p.
FORUM - SPEC.COLL. - R387G05

Het tijdschrift Buiten bevat artikelen op het gebied van het buitenleven: natuur en landschap, landgoederen en buitenplaatsen, tuinieren, reizen en cultuurhistorie.

In 1937 fuseerde Buiten met het tijdschrift Het Landhuis.

Buiten: geïllustreerd weekblad aan het buitenleven gewijd
Amsterdam: Scheltema&Holkema, 1907-1936
FORUM – STACKS - NNFOL00968 - Jrg. 19 [1925]

In de Botanische Tuin De Dreijen is een deel van het padenpatroon en de opzet met een doorzicht over de hoofdas van de tuin, volgens het ontwerp van Springer uit 1896, bewaard gebleven. Ook het oostelijke Pinetum-deel is nog aan Springer toe te schrijven, evenals de

oorspronkelijke rotstuin met vijverpartij. Dat deel is later door Hartogh Heys van Zouteveen uitgebreid.

Aanzicht rotspartij in de botanische tuin "De Dreijen" te Wageningen / H.F. Hartog Heys van Zouteveen

[S.l.: s.n.], [ca.1940]. – Foto B.N.T.-Phototentoonstelling
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 50.016.01; R373.A01

Het Rijssense Volkspark, in gemengde stijl, is nog gaaf aanwezig. In het landschappelijke deel zijn, zoals in veel parken van Springer, bijzondere composities met uitheemse bomen.

Rijssen "Volkspark", aanleg / L.A. Springer

[S.l.: s.n.], 1920. - Lichtdruk

FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.452.03

&

4 prentbriefkaarten

[S.l.: s.n., ca. 1923]. – 8 prentbriefkaarten

FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.452.06

De tuinarchitect K.C. van Nes maakte in 1933 een alternatief ontwerp voor het Amsterdamse Bos. Het uiteindelijke ontwerp is van de hand van de steden-bouwkundige Cornelis van Eesteren en Ir. Jakoba Mulder. Het zuidelijk deel van de polder werd open beplant, waardoor bos en polder geleidelijk in elkaar over-gingen. Van Eesteren werd door tuin- en landschapsarchitect J.T.P. Bijhouwer attent gemaakt op de relatie met het oorspronkelijke cultuurlandschap. Te zien is ook een tekening van het plan zoals het uiteindelijk in 1937 is uitgevoerd.

Ontwerptekening van Amsterdamsche Bosch / K.C. van Nes
Amsterdam: [s.n.], 1933-1937. – Ingekleurde lichtdruk
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 34.003.19

&

Plattegrond boschplan Amsterdam / K.C. van Nes
Amsterdam: [s.n.], 1933-1937. – Lichtdruk
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 34.003.22

Hoewel Springer niet veel geduld had met kinderen en studenten, vond hij het toch uiterst belangrijk om kinderen te leren met planten om te gaan. Zijn ontwerp voor de schooltuinen in Haarlem, in opdracht van de gemeente Haarlem, was daarom een bijzondere opdracht voor hem.

Ontwerp centrale Schooltuin Haarlem op Stadskweektuinen Huis te Kleef /
L. A. Springer
[S.l.: s.n.], 1910. – Aquarel met pen en potlood
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.266A.01.

Volkspark Friedrichshain was het eerste gemeenschappelijke parkgebied van Berlijn. Het Berlijnse gemeentebestuur besloot in 1840 om, aansluitend aan het troonjubileum van Frederik II van Pruisen, een park op te richten in het dichtbevolkte oosten van Berlijn. Het oorspronkelijke idee voor het park kwam van Peter Joseph Lenné. Het oudste deel werd in 1846-'48 naar plannen van Johann Heinrich Gustav Meyer aangelegd.

Die Holzgewaechse des Friedrichshains bei Berlin : ein Verzeichniss / C.L. Jahn
Berlin: Julius Springer, 1864. - 80 p. : 1 plattegr.
FORUM - SPEC.COLL. - R351D38

Dit boek van de Wageningse docent Tuinarchitectuur (1918-1935) Hartogh Heys van Zouteveen bevat o.a.: Synoniemenlijst kegeldragende gewassen en loofboomen, heesters en klimplanten en een Kort literatuur-overzicht tuinarchitectuur en andere onderwerpen.

Boomen en heesters in parken en tuinen : ... / H.F. Hartogh Heys van Zouteveen
Zutphen: Van Belkum, 1908. - 2 dl. in 1 bd. (443,196 p.) : 32 pl., ill.
FORUM - SPEC.COLL. - R352H03

Wonen in het groen

In de eerste helft van de 19^e eeuw worden veel villa's gebouwd en voorzien van een groene aanleg. Daarnaast worden onder invloed van de Engelse Ebenezer Howard en zijn tuinstadgedachte groene stadswijken aangelegd zoals Zorgvlied in Den Haag en Wilhelminapark in Utrecht. Ook Gertrude Jekyll en William Robinson waren belangrijke promotoren van stadsgroen. Later volgen aan de stadsrand tuinwijken en tuinsteden. Tegelijkertijd ontstaan er villadorpen en villawijken buiten de steden, zoals Duin en Daal in Bloemendaal, villapark Oud-Bussum in 't Gooi, het Wilhelminapark in Zeist en Park Overbeek in Velp.

Vanaf het begin van de 20^e eeuw is er meer oog voor de leefomstandigheden van de arbeiders. In navolging van Howard worden in opdracht van fabriekseigenaren groene arbeiderswijken gebouwd, zoals het Agnetapark in Delft in opdracht van Van Marken (ca. 1882), 't Lansink in Enschede in opdracht van gebroeders Stork (1915) en Heveadorp in Doorwerth in opdracht van Dirk Frans Wilhelmi (ca. 1920).

Exploitatiemaatschappijen, te vergelijken met projectontwikkelaars, ontwikkelen nieuwe woonwijken, meestal concentraties van villa's in een groen villapark, waarvoor tuinarchitecten een stratenplan maken. Particulieren huren vaak dezelfde tuinarchitecten in voor de aanleg van de eigen tuin in het villapark.

John C. Loudon (1783-1843), botanicus, tuinbouwdeskundige én tuinarchitect, was de uitvinder van het woord 'gardenesque' (1832). Hij benadrukte daarmee de aandacht voor de individuele plant, wat ook in zijn ontwerpen naar voren komt. Hiermee kweekte hij begrip voor het gebruik van exotische planten in de landschapsstijl. De term gardenesque (landschapsstijl verrijkt met tuinplanten) werd geplaatst tegenover picturesque (schilderachtig, zonder onderscheid van individuele planten).

An encyclopaedia of cottage, farm, and villa architecture and furniture : ... / J.C. Loudon. - New ed.

London: Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans, 1839. - 1138 p.
FORUM - SPEC.COLL. - R350F09 [<http://edepot.wur.nl/183804>]

Jan D. Zocher jr. en Louis P. Zocher maakten onder de naam de fa. Zocher een aantal voorbeeldtuinen of studieontwerpen voor villatuinen. Op deze tekening is te zien dat de tuin rond de villa landschappelijk is ingericht met rondlopende paden en ronde en ovale heesterperken die de ruimte rond het huis bepalen. Ze pasten dit ook bij bestaande villa's toe.

Voorbeeldontwerp van een villatuin /
J.D. en L.P. Zocher
[S.l.: s.n.], 1856. - Aquarel
FORUM – SPECCOLL – TUIN 37.001.02

De handleiding van H. Witte (naar Duits voorbeeld) met plantenmateriaal en ontwerpen van tuinen is karakteristiek voor het einde van de 19^e eeuw. De ontwerpen zijn goed te gebruiken als voorbeelden voor restauraties van tuinen uit die tijd.

Tuinen, villa's en buitenplaatsen: handleiding tot het ontwerpen ... / H. Witte ;
R. Siebeck, W. Neubert, E. Schmidlin [et al.]
Leiden: D. Noothoven van Goor, [1876-1878]. - 71 p. : 37 litho's, w.o. 27 gekl.
plattegr.
FORUM - SPEC.COLL. - R352A40

Howard was een vooraanstaand Engels stedenbouwkundige en een van de grondleggers van de tuinstadgedachte. Hij stelde zich steden voor zonder sloppenwijken, waarin de voordelen van de stad gecombineerd werden met het leven dichtbij de natuur. Om zijn idee van tuinsteden meer vorm te geven richtte hij in 1899 de Garden City Association op, later overgegaan in de Town and Country Planning Association (TCPA). De TCPA is de oudste Britse stedenbouwkundige vereniging.

Gartenstaedte in Sicht / E. Howard ; M. Wallroth - Unterilp ; F. Oppenheimer ;
B. Kampffmeyer
Jena: Eugen Diederichs, 1907. - 223 p : ill., 15 foto-ill.
FORUM - SPEC.COLL. - R351D08

De tuinstadgedachte van Howard vond in brede kringen weerklank.
Sennett reageert met dit boek op de ideeën van Howard.

Garden cities in theory and practice :... / A.R. Sennett
London ; Derby: Bemrose and Sons, 1905. - 2 vol. : foto-ill.
FORUM - SPEC.COLL. - K0633

Omstreeks 1882 had Van Marken door de bekende tuinarchitect Louis P. Zocher een dorp laten aanleggen voor de arbeiders van de door hem opgerichte Kon. Ned. Gist- en Spiritusfabriek, de Delftsche Oliefabriek (Calvé), de Lijm- en Gelatinefabriek en de Drukkerij Van Marken. Hij noemde dit naar zijn echtgenote Agneta, die hem in zijn vooruitstrevende ideeën steunde. Het is een park in landschapsstijl met woonhuizen en algemene voorzieningen.

Plattegrond arbeiderspark Agneta / L.P. Zocher
[S.l.: s.n.], 1882. - Litho
FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 01.2124.01

Het Lansink, het eerste in Nederland uitgevoerde tuindorp, was bestemd voor personeel van de Storkfabriek. Het moest een gevarieerde bewoning krijgen; met arbeiders én met administratief en leidinggevend personeel. Opdrachtgever was de in 1867 opgerichte Hengelose Bouwvereniging, eigendom van de gebroeders Stork. Het plan werd in twee fasen ontwikkeld, in 1911 en in 1916. Van Nes was in 1915 verantwoordelijk voor de reorganisatie van de beplanting; P.H. Wattez ontwierp de landschappelijke inrichting. Het tweede deel werd in 1916 ontworpen door L.A. Springer.

Situatietekening tuindorp 't Lansink / L.A. Springer
[S.l.: s.n.], 1915. - Lichtdruk
FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 34.043.01

Naar aanleiding van het eerste internationale congres over arbeiderstuinen in 1903 brengt Bruinwold Riedel de situatie in het buiten- en binnenland in kaart. Vanaf eind jaren tachtig van de 19^e eeuw zijn ook in Nederland arbeiderstuinen te vinden. Arbeiders huren de grond voor hun eigen moestuin.

Arbeiderstuinen : overzicht en beschrijving van de arbeiderstuinen in buiten- en binnenland / J. Bruinwold Riedel
Utrecht: J. van Boekhoven, 1905. - 274 p. : foto's, tab.
FORUM - SPEC.COLL. - K0458

In de tijd van Robinson begon men langzaam aan weer genoeg te krijgen van het gekunstelde en bloemrijke natuurlijke park. Tuinen in een nieuwe regelmatige stijl deden weer hun intrede. Men krijgt weer aandacht voor de Franse barok. Robinson kijkt in dit boek naar wat er allemaal in Parijs gebeurt en vergelijkt dat met de parken en tuinen in Engeland. Hij belicht ook de technische aspecten van het vak. In 1883 verscheen van dit boek een Franse uitgave.

The parks, promenades and gardens of Paris : ... / W. Robinson
London: John Murray, 1869. - 644 p. : 48 pl., 3 plattegr.
FORUM - SPEC.COLL. - RKr.0456

Robinson's ideeën over 'the wild garden' hebben in Engeland geleid tot het begrip 'English cottage garden'. Hij is de uitvinder van de 'mixed herbaceous border of hardy perennial plants'.

The english flower garden : style, position, and arrangement ... / W. Robinson. - 3rd ed.
London: John Murray, 1893. - 751 p. : ill.
FORUM - SPEC.COLL. - R350D04

Gertrude Jekyll (1843-1932) was dé ontwerper, kweker, tuinkunstenaar en tuinjournalist van de periode rond 1900. Zij schilderde met bloemen. Haar plantenkennis en gevoel voor kleur brachten haar naar vele plaatsen in het Verenigd Koninkrijk, in heel Europa en de Verenigde Staten.

Home and garden : notes and thoughts, practical and critical, of a worker in both/
G. Jekyll. - New ed.

London ; New York ; Bombay: Longmans, Green, and Co., 1901. - 301 p. : 53
foto's.

FORUM - SPEC.COLL. - R352D07

Dit boek is een handboek geworden voor vele tuinenthousiasten. Ook in Nederland zijn voorbeelden uit dit boek gevolgd. De eerste druk kwam uit in 1912, net toen het huis Remmerstein in Rhenen werd gebouwd. De tuinarchitect D. F. Tersteeg heeft waarschijnlijk een voorbeeld uit dit boek gebruikt voor het ontwerp van de benedentuin van Remmerstein.

Gardens for small country houses/ G.Jekyll ; L. Weaver. - 3rd ed.

London ; New York: Country Life ; George Newnes ; Charles Scribner's Sons, 1914.
- 262 p. : foto's.

FORUM - SPEC.COLL. - R351B06

Deze tuin bij een moderne villa is aangelegd door de tuinarchitect J.T.P. Bijhouwer die ook docent, lector en later hoogleraar Tuinarchitectuur was in Wageningen (1935-1966). De foto maakte deel uit van de reizende BNT-Phototentoonstelling in 1940-1941. De tuinarchitecten die deelnamen aan deze tentoonstelling kunnen beschouwd worden als het corps d'élite van de Nederlandse tuinarchitectuur in die dagen.

[Photo-tentoonstelling van de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten (BNT) in 1940-1941]

[Amsterdam: B.N.T., 1940-1941]. - 8 mappen en 1 doos : 82 foto's en 42
ontw.repro's.

FORUM - SPEC.COLL. - R373A01 (Fotocoll.)

Fokker was een bekend architect van landhuizen die veel bouwde in Wassenaar en Aerdenhout. De bijbehorende tuinen werden in samenhang met het huis ontworpen door moderne tuinarchitecten, zoals D.F. Tersteeg. De architecten waren verenigd in de Bond van Nederlandsche Architecten (BNA) en de tuinarchitecten in de Bond van Nederlandsche Tuinarchitecten (BNT, opgericht in 1922).

Tuinen in Holland / J.P. Fokker
Amsterdam: Kosmos, [1932]. - 94 p. : foto-ill.
FORUM - SPEC.COLL. - R351C19

Mien Ruys legde in Dedemsvaart voorbeeldtuinen aan, waarin ze naast allerlei invallen die ze kreeg op het gebied van ontwerpen en tuinieren ook de kleurenschema's van Gertrude Jekyll heeft uitgetoet. Om haar eigen werk te promoten schreef ze boeken voor tuinbezitters. Later kwam ze met het idee van confectieborders.

Wie bloemen plukt, plukt de dag / Serie kwekerscatalogi van Moerheim
Dedemsvaart : Moerheim; B.Ruys, 1896-2006
FORUM - SPEC.COLL. - BOX E00241 ; 1963-1964

&

Dit is een tuin. Kleuren van Moerheim / Serie kwekerscatalogi van Moerheim
Dedemsvaart: Moerheim; B. Ruys, 1896-2006
FORUM - SPEC.COLL. - BOX E00241 - 1957-1958

&

Dit is een border. Kleuren van Moerheim
Dedemsvaart: Moerheim; B. Ruys, [1960ca.]
FORUM - SPEC.COLL. - TUiN 01.2755-05

Nadat Springer voor een exploitatiemaatschappij een stratenplan had ontworpen, werd hij vaak in de gelegenheid gesteld in de nieuwe villawijk particuliere tuinen te ontwerpen. Zo gebeurde dat enkele malen in villapark Duin en Daal, waar hij villatuinen ontwierp aan o.a. de Parkweg, de Mollaan en de Midden Duin en Daalse weg.

Plan van exploitatie tot villapark op voormalig landgoed Duin en Daal te Bloemendaal / L.A. Springer
[S.l.: s.n.], 1897. – Lichtdruk van aquarel met pen en potlood (zie achterzijde catalogus)

FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 01.110.03

&

Ontwerp, plattegrond villatuin in Duin en Daal, genaamd Tangkai Rambei / L.A. Springer

[S.l.: s.n.], 1896. – tekening met pen en potlood
FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 01.134.01

In 1901 maakte de tuinarchitect H.A.C. Poortman, in opdracht van K.L. Rambonnet en de architect W. Honig, een plan voor de verkaveling van de buitenplaats Overbeek tot villapark. De nabijheid van het spoorstation Velp maakte het wonen hier aantrekkelijk. In het plan was ruimte voor ongeveer vijftien villa's rondom twee langgerekte vijvers, die gevoed werden door een beek en met elkaar verbonden waren door een waterval. De aanleg wordt nog steeds gekarakteriseerd door de waterpartijen.

Villapark op buitenplaats Overbeek Velp / H.A.C. Poortman
[S.l.: s.n.], 1901. - Kleurenlitho
FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 01.509.01

De prijsvraag van de gemeente Utrecht voor de ontwikkeling van een villawijk gecombineerd met een park in de wijk Oudwijk had twee winnaars: tekenaar J.A. Loran, van de gemeente, en de bekende landschapsarchitect H. Copijn. In het ontwerp van Loran was de villawijk formeel vormgegeven met een parkaankleding in kleinschalige landschapsstijl. Het ontwerp van Copijn toonde grotere lijnen, geheel in landschapsstijl. Van Loran werd de villawijk en van Copijn het Oudwijkerveldpark uitgevoerd.

Plattegrond naar J.A. Loran en H. Copijn / H. Copijn
[S.l.: s.n.], 1888. – Tekening
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 33.012.05
&
4 Prentbriefkaarten Emmalaan, Hoogelandse Park en Rosarium
[S.l.: s.n., s.a.]. – Prentbriefkaarten
FORUM - SPEC.COLL. – TUiN 01.503.04-05

Dit boek over stadsplanning en urbane beplanting was vooral van belang voor stedenbouwkundigen.

Gartenkunst im Staedtebau / H. Koch
Berlin: Wasmuth, 1914. - 256 p. : 226 Abb.
FORUM - SPEC.COLL. - R350D07

Het Darwinplantsoen in Amsterdam is een plantsoenstrook langs de Gooise weg, vlakbij de Nieuwe Oosterbegraafplaats in de tuinwijk Frankendaal. Hans Warnau, in dienst van de gemeente Amsterdam, ontwierp daar de openbare groenvoorzieningen, het Darwinplantsoen en het Robert Kochplantsoen. Het Darwinplantsoen is verdeeld in 4 delen: een besloten rozentuin, een ruime speelweide, een vastenplantentuin met taxushagen en een bomenplein met zandbak en vijver. Afgezien van de vastenplantentuin was het plantensortiment dat hij toepaste heel terughoudend.

Amsterdam, ontwerp Darwinplantsoen / H. Warnau
[S.l.: s.n.], 1952. - Tekening
FORUM – SPEC.COLL. - TUiN 46.003.01

Onder invloed van het Nieuw Bouwen veranderde de ideeën over wonen in het groen wat vooral na de Tweede Wereldoorlog zijn beslag kreeg. Particuliere tuinen werden kleiner of verdwenen. De nadruk kwam te liggen op gezamenlijke groen en het sociale aspect daarvan. Elke burger, ongeacht sociale klasse of culturele achtergrond, moest toegang hebben tot groen wat een ontplooiing in vrijheid mogelijk moest maken.

Stedelijk groen / W.C.J. Boer ; C.M. Steenbergen
Delft: Technische Hogeschool Delft, [1965-1982]. - 2 dl.
FORUM - SPEC.COLL. - dl. 1: - 413-B-1/1965-01
&
Foto van Gijsbrecht van Aemstel Park / W.C. J. Boer
Amsterdam: 1975-1980. - foto
FORUM - SPEC.COLL. - 40 - W.C. J. Boer ; portefeuille V

ZUID-DUIN EN DAAL

TE BLOEMENDAAL (Bij HAARLEM)

PLAN VAN EXPLOITATIE TOT VILLA-PARK.

